

मगर जातिको विवाह संस्कार

हेमन्त बुढाथोकी

adv.hemanta2019@gmail.com

लेखसार

नेपालको ७७ ओटै जिल्लाहरूमा फैलिएर बसोबास गरेको मगर जाति हिमाल, पहाड, भित्री मधेस र तराई आदि सबै भौगोलिक क्षेत्रको एक मुख्य बासिन्दा हो। मगरहरूले बोल्ने मगर भाषाको भाषिकाहरूको क्षेत्रगत बाहुल्यताको आधारमा मगरहरू बसोबास गर्ने क्षेत्रलाई पूर्वको भागलाई बाह्र मगरात क्षेत्र, रिडी नदी पश्चिमको भागलाई अठार मगरात क्षेत्र तथा डोल्पा क्षेत्रलाई काइके मगरात क्षेत्र भनिन्छ। बाह्रमगरात, अठार मगरात र काइके मगरात क्षेत्रमा बसोबास गर्ने मगरहरूको वैवाहिक संस्कारमा समेत विविधता रहेको पाइन्छ। बाह्रमगरात क्षेत्रमा बाह्रपन्थी मगरहरू राना, थापा, आले थरहरू र अठारमगरात क्षेत्र र काइके मगरात क्षेत्रमा अठारपन्थी मगरहरू पुन, बुढा, रोका र घर्ती थरको मूल बसोबास रहेको देखिन्छ। मगर जातिमा 'मामाको छोरी फूपूको छोरा' बिच विवाह गर्ने प्रचलन रहेको भए तापनि हालको बढ्दो आधुनिकीकरण, सहरीकरण, र बसाइँसराई आदि कारण उक्त प्रचलन क्रमशः घट्दै गएको पाइन्छ। क्षेत्रगत रूपमा बाह्रमगरात, अठारमगरात, र काइके मगरात क्षेत्रमा मगरहरूको फरकफरक विवाह संस्कार रहेको पाइन्छ। बाह्रमगरात क्षेत्रमा मूलतः लगन्या (मागी) र ओडन्या (प्रेम/भागी) विवाह प्रचलनमा रहेको पाइन्छ। त्यसबाहेक बाह्र-मगरातमा प्रेमविवाह, लतार्ने विवाह, चोरी विवाह र जारी विवाह आदि अभ्यासमा रहेको पाइन्छ। त्यस्तै अठारमगरात र काइके मगरात क्षेत्रका मगरहरूमा पनि

मूलतः मागीविवाह, प्रेमविवाह, चोरीविवाह, जारीविवाह नै अभ्यासमा रहेका देखिन्छन। यस लेखको मूल अभिप्राय मगर जातिभित्र रहेका विवाह संस्कारका विविधताहरूको बारेमा चर्चा गर्नु रहेको छ।

शब्दकुञ्जी

मागीविवाह, प्रेमविवाह, जारीविवाह, बाह्रमगरात क्षेत्र, अठारमगरात क्षेत्र

विषय प्रवेश

अमरकोषादि शास्त्र, पुराण र इतिहास प्रसिद्ध महादेवका गणदेवता महाराजिक महाराजि महरा मगरा मगर हुँदै आएका हुन् (योगी, २०७८, पृ. ६)। चाँगुको जगजय मल्लको ताम्रपत्रमा मगरलाई मगल शब्द प्रयोग गरिएको देखिन्छ। मगल शब्द मङ्गोल शब्दको अपभ्रंश भएर बनेको देखिन्छ। पूर्वी नेपालका राई लिम्बूहरूले मगरलाई मङ्गर भन्छन् भने भारतको दार्जिलिङ र सिक्किमतिरका मगरहरूले आफूलाई मङ्गर भन्न रुचाउँदछन्। पाँचथर, इलाम, जुम्ला, डोटी र भारतको कुमाउ गढवालतिर मगरलाई महर भन्ने गरिन्छ। Kirkpatrick ले मगरलाई मगर भनी उल्लेख गरेका छन् (शिवाकोटी, २०७५, पृ.९)। 'मगर' नाम 'मध्य' शब्दबाट बनेको देखिन्छ। मगर जातिको मूल बासस्थानमध्ये हिमालय क्षेत्र भएकाले मध्य हिमालय क्षेत्रमा बस्ने जाति भन्दाभन्दै कालान्तरमा मगर भएको थियो (श्रीस, २०७९, पृ.५)।

उत्तर तथा दक्षिणतिरबाट प्रवेश गरेका हुन र हेप्तालले नेपालको पहाडी इलाकामा सानासाना राज्य खडा गरेपछि हिन्दुधर्मबाट दीक्षित भएर क्षेत्रीय र ठकुरी भएपछि त्यसबाट समेत रूपान्तरण भएर मगर भएका हुन् (शर्मा, २०७७, पृ.२४३)। मगरहरू एउटै वंशका सन्तानहरू नभई बेगलाबेगलै समयमा धेरै दिशाबाट प्रवेश गरेको विभिन्न समूहको समष्टिगत जाति हो। गण्डकी प्रदेशमा सुरुसुरुमा प्रवेश गरेका सबै वंश र जातिका मानिसहरू कालान्तरमा मगर जातिमा परिणत हुन गएको देखिन्छ। नेपालमा मगरहरू पश्चिमी क्षेत्र, पाटक पतञ्जली र दक्षिणी भेकबाट नेपाल प्रवेश गरेको इतिहासकारहरूले उल्लेख गरेको पाइन्छ (श्रीस, २०७१, पृ.७-२०)। इमानदार र कडा परिश्रमी जाति समुदायको रूपमा परिचित मगर जाति मङ्गोलियन मूलको भएको कथाहरू व्याप्त भए तापनि मगरहरू नेपालमै उत्पत्ति भएका आधारहरू रहेका छन। सोह्रौं शताब्दीमा पाल्पाली राजा मुकुन्द सेनले काठमाडौं आक्रमण गर्दा र पृथ्वीनारायण शाहले अन्य राज्य कब्जा गर्दा मगरहरूलाई आआफ्ना सेनामा भर्ती गरेका र अङ्ग्रेजले आफ्नो गोरखा रेजिमेन्टमा मगरहरूलाई भर्ति गर्न थालेपछि उनीहरू विश्वमा चर्चित भएका थिए (Shepherd, 1982, pp.10-11)।

उहिलेको कर्णाली र गण्डकी प्रदेशको बिचको भागमा अनेकौं राज्य रहेकोमा मगरहरूको पनि छुट्टै राज्य रहेको थियो (बिष्ट, २०६४, पृ.५२)। मगरहरू प्राचीनकालदेखि नै राप्ती र मर्स्याङ्दी नदीको तल्लो भूभागमा बसोबास गर्दै आएका थिए। नेपालका तत्कालीन चौबिसे राज्यका सबैजसो राज्य प्रमुखहरू मगर रहेको बलिया आधारहरू भेटिन्छन्। मगरहरू नेपालको पूर्वदेखि पश्चिमसम्म जुनसुकै ठाउँमा बसोबास गर्छन् र मूल रूपमा काठमाडौं उपत्यकाको पश्चिमतिर बसोबास गर्छन् (Vensittart, 1896, pp.103-104)।

गोरखाका राजा पृथ्वीनारायण शाहले काठमाडौं उपत्यकामा विजय प्राप्त गर्नु अगाडि त्रिशूली नदीले गोरखा र काठमाडौं उपत्यकाको इलाका छुट्याएको

थियो भने गोरखाको पश्चिमी सिमाना मर्स्याङ्दी नदीले छुट्याएको थियो। त्यस्तै उनले मगर भाषालाई प्रमुख स्थानीय भाषाका रूपमा प्रयोग गरेका थिए (Kirkpatrick, 2021, p.246)।

मानव जातिको विकास क्रमको सुरुवाती चरणमा विवाह संस्थाको विकास भएको थिएन। विवाह संस्थाको विकास हुनु अगाडि महिलाहरूलाई आफ्नो छोराछोरीको बुवा चित्र गाह्ने हुन्थ्यो। साथै महिलाले धेरै हिंसाको सामना गर्नुपरेको थियो। विवाह संस्थाको विकास भएपछि बालबालिकाको बुबाको पहिचान गर्न र महिलाहरू माथि हुने हिंसा अन्त्य गर्न सहजता हुन थाल्यो (बराल मगर, २०६८, पृ. ६३)। विभिन्न समूह र जातजातिहरूमा विवाह सम्बन्धित भिन्दाभिन्दै संस्कार र परम्पराको विकास हुँदै आएको छ। मगर जातिको पनि छुट्टै वैवाहिक संस्कार विकास भएको छ। भौगोलिक र वातावरणीय भिन्नताका कारण मगर जातिको विवाह प्रणालीमा भिन्नता भएको पाइन्छ (Budhathoki, 2023, p. 3)।

परम्परागत विवाहले नैतिकता र सभ्यताको संरक्षण गर्न जोड दिन्छ। हिन्दु धर्ममा विवाहलाई बन्धनका रूपमा लिइन्छ; जसमा विवाहित पुरुष र महिलाले विवाहको मर्यादा (धर्म) लाई चरित्र, सिद्धान्त र अनुशासनका रूपमा पालन गर्नुपर्छ। सफल वैवाहिक जीवनले आफू मात्र नभएर आफन्त, नातागोता समुदाय र राज्यलाई समेत सकारात्मक प्रभाव पर्छ (बम, २०७९, पृ. २३-२४)। विवाह भनेको पतिपत्नीको भावनात्मक एकतासँगै जीवनको बाटोमा लिइने दृढसङ्कल्पले एकअर्काको अस्तित्वलाई स्वीकार गरि बाँधिएको धार्मिक, सामाजिक र सांस्कृतिक सम्बन्ध हो (बराल, २०७७, पृ. ३)।

हिन्दु रीतिरिवाजअनुसार विवाहलाई सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण संस्कार मानिएको छ। विवाहले नै पारिवारिक जीवन निर्माण गरेको हुन्छ। धार्मिक चेतनाको विकास भएपछि विवाहलाई सामाजिक आवश्यकताको विकास गरेर महिला र पुरुषको धार्मिक संस्कारका रूपमा

विकास गरियो । विवाहलाई हिन्दु धार्मिक संस्कार अनुसार पितृव्रत तिनै कार्यको रूपमा लिइन्छ (मजुपुरिया, २००९, पृ. ६) ।

विभिन्न समूह र जातजातिहरूमा विवाहसम्बन्धी अलगअलग संस्कार र परम्पराको विकास हुदै आएको छ । मगर जातिको पनि छुट्टै वैवाहिक संस्कार विकास भएको छ । भौगोलिक र वातावरणीय भिन्नताका कारण मगर जातिको विवाह प्रणालीमा भिन्नता रहेको पाइन्छ (बराल मगर, २०६८, पृ., ६३-६४) ।

विवाह, परिवार र नाताबिच घनिष्ठ सम्बन्ध रहेको हुन्छ । विवाहको प्रचलनको सुरुवात र परिवारको उत्पत्तिको कुनै निश्चित तिथिमिति नभए पनि विवाह संस्था सुरु भएको करिब एक करोडदेखि दुई करोड वर्ष भएको अनुमान गरिएको छ । त्यसर्थ समाजशास्त्री/मानवशास्त्रीहरूले विवाहलाई सबैभन्दा पुरानो संस्था र सामाजिक संरचनाको रूपमा उल्लेख गरेका छन (भट्टचन, २०७४, पृ. २२) ।

John T. Hitchcock ले उनको पुस्तक The Magars of Banyan Hill मा पाल्पा पिपल डाँडाका मगरहरूमा मागी विवाह, प्रेम/भागीविवाह, जारीविवाह, लतार्ने/चोरीविवाह र सारीविवाह प्रचलनमा रहेको उल्लेख गरेका छन् (Hitchcock, 1966, pp.36-41) ।

अध्ययन विधि

यो लेखमा चर्चा गर्ने खोजिएको विषय नेपालका मगर जातिभित्रको विवाह संस्कारमा रहेका विविधता हो । यो विषयमा धेरै विद्वानहरूले विभिन्न ठाउँको उक्त विषयसँग सम्बन्धित सवालहरूमा विभिन्न तरिकाले अध्ययन गरी लेखरचनाहरू तयार गर्नु भएको छ । यो लेखमा उठाएका विषयवस्तुबारे प्रकाशित सामग्रीमा आधारित भएर उत्तर खोज्न सकिन्छ । त्यसैले व्यक्ति र समूहसँग सम्बन्धित भएर तथ्याङ्क सङ्कलन गर्नुभन्दा द्वितीय स्रोतमा रहेर विषयवस्तुको विश्लेषण गर्नु विधिको हिसाबले सान्दर्भिक हुन्छ । त्यसकारण मैले मेरो अध्ययन क्षेत्र, पूर्वसाहित्य समीक्षा गर्दा पूर्व प्रकाशित

अप्रकाशित लेखरचनालाई मानेको छु । पुस्तकालय र अनलाइन पुस्तकालय यो लेखको अध्ययन क्षेत्र हो । यो तयार गर्दा पुस्तकालय र अनलाइन पुस्तकालयमा ३२ ओटा पुस्तक, ५ ओटा जर्नलमा प्रकाशित लेख, ३ ओटा प्रकाशित शोधपत्र, ५ ओटा अप्रकाशित शोधपत्र, ५ ओटा पत्रपत्रिकामा प्रकाशित लेख छनोट गरिएका थिए । मैले छनोट गरेका ५० ओटा अध्ययन सामग्रीलाई अध्ययन गरेर साहित्यिक पुनरावलोकन गर्दै यस लेखलाई उपयुक्त सामग्री छान्ने क्रममा १७ ओटा पुस्तक, एउटा जर्नलमा प्रकाशित लेख, एउटा प्रकाशित शोधपत्र, ३ ओटा अप्रकाशित शोधपत्र र ३ ओटा पत्रपत्रिकामा प्रकाशित लेखसहित जम्मा २५ ओटा सामग्रीहरू छनोट गरे । अन्तरवस्तु विश्लेषण विधिअनुसार प्रकाशित सामग्री अध्ययन, मूल विषयवस्तुको शीर्षकसँग मिल्ने विषयवस्तुहरू टिपोट गर्दै विभिन्न समूहमा छुट्याइएको छ । अध्ययनको शीर्षकसम्बन्धी विषयवस्तुलाई विभिन्न उपशीर्षकमा छुट्याइएका विषयवस्तुका आधारमा वर्णन र विवेचना गर्दै अध्ययनको उपयुक्त निष्कर्षमा पुग्न खोजिएको छ । विषयवस्तुको विश्लेषण गर्दा यसभन्दा पहिले का सिद्धान्त र व्यवहारिक अध्ययनसँग सम्बन्धित ज्ञानसँग अध्ययन गर्ने प्रयत्न गरिएको छ ।

मगरको विवाह संस्कारमा रहेका विविधता

मगर जातिभित्र मगरहरूको बसोबासको मूल थलो अर्थात् भौगोलिक विविधताको कारण विवाह संस्कारमा पनि विविधता रहेको पाइन्छ । जसअनुसार बाह्रमगरात क्षेत्र, अठारमगरात क्षेत्र तथा काइके मगरात क्षेत्रमा बसोबास गर्ने मगरको वैवाहिक संस्कारमा विविधता देखिन्छ ।

मगरका आफ्नै इतिहास, भाषा, संस्कृति, रीतिरिवाज, परम्परा, प्रथा र अभ्यास छन । मगरहरू भूमी र प्रकृति पूजक जाति मानिन्छन । त्यस्तै मगरहरूको छुट्टै सांस्कृतिक पहिचान रहेको छ (मगर, २०७७, पृ. १५९) । मगरहरू नेपालको ७७ ओटै जिल्लामा

फैलिङ्काले सामाजिक र सांस्कृतिक पक्षमा भिन्नता रहेको पाइन्छ। फरकफरक भौगोलिक र वातावरणीय प्रभाव, स्थानीय परिवेश र अन्य जातजाति र समुदायका प्रभावले मगरहरूको विवाह आदि अन्य मौलिक संस्कार र संस्कृतिमा परिवर्तन हुँदै गएको देखिन्छ (श्रीसमगर, २०७५, पृ. १४०)।

विवाह महिला र पुरुषबिचको पारिवारिक सम्बन्ध स्थापित गर्ने सामाजिक मान्यताहरूको समग्रता हो (श्रीसमगर, २०७४, पृ. १०७)। समाजशास्त्रको संरचनात्मक प्रकार्यात्मक दृष्टिकोणअनुसार समाजको कुनै एक पक्षमा असर पर्न जाँदा त्यसको असर समाजको अन्य पक्षमा पनि पर्दछ। समाजमा पर्ने प्रभावको असर विवाह संस्कारको समग्रता वा अंशमा पर्न गई विवाह तथा विवाहका विविध पक्षहरू परिवर्तन हुन पुग्दछन्। त्यसरी विवाह तथा विवाहका विविध पक्षहरूलाई परिवर्तन गर्ने कारकतत्त्वहरू प्रत्यक्ष (प्रबल) र अप्रत्यक्ष रूपमा रहेका हुन्छन्। समाजशास्त्रमा संरचनात्मक प्रकार्यात्मक दृष्टिकोणलाई सामाजिक र सांस्कृतिक पक्षहरूले विश्लेषण गर्ने विधि र सिद्धान्तको रूपमा लिइन्छ; जसले समाजको विविध पक्ष र त्रिपक्षमा समाजका इकाइहरूले पार्ने प्रभावको विश्लेषण गर्दछ (पुन, २०७४, पृ. ९)।

बाह्रमगरात क्षेत्रका मगरहरूको वैवाहिक संस्कार

भूगोलशास्त्रअनुसार गण्डकी नगमालिकालालाई महलोक भनिएकोमा उक्त क्षेत्र महाराजिक देवमानव वंश मगर जातिको राज्य हुनाले सप्तगण्डकी प्रदेश मगरात, पारकोट आदि नामले जनाइन्छ। धेरै वर्ष अगाडि गण्डक क्षेत्रमा दुई सय बिस मगर राजा रहेकामा अन्तमा बाह्र भाइ मगर राजा बाँकी रहेकाले उक्त प्रदेशलाई बाह्रमगरात भनिन्थ्यो (योगी, २०७८, पृ. ६)। मगरहरूको मूल थलो गण्डक नदीको पश्चिमतिर गुल्मी, अर्घाखाँची, पाल्पा र भिरकोटले घेरिएको थियो। मगरहरूको मूल बसोबास रहेको उक्त क्षेत्र बाह्रओटा जिल्ला (बाह्रमगरात) मा विभाजन गरिएको थियो र

त्यो क्षेत्रका बासिन्दालाई बाह्रमगरातको मगर भनिन्थ्यो। सतहुँ, पैयुँ, भिरकोट, ठोर, गरहुँ, रिसिङ, घिरिङ, गुल्मी, अर्घाखाँची, मुसीकोट र इश्मा बाह्रमगरातमा पर्दथे। बाह्र मगरातले कुनै जातिविशेषलाई नजनाई जुनसुकै जातिका भए पनि पुस्तौँदेखि उक्त क्षेत्रभित्र बसोबास गरेका मानिसलाई जनाइथ्यो (Vensittart, 1896, p.107)।

बाह्रमगरात क्षेत्रका मगरहरूमा मागी (लगन्या) विवाह, प्रेमविवाह, विधवाविवाह, जारीविवाह तथा सारीविवाह प्रचलनमा रहेको पाइन्छ। बाह्रमगरातमा बसोबास गर्ने मगरहरूको विवाह प्रणालीलाई विस्तृत रूपमा 'ओडन्या (प्रेम) विवाह' र 'लगन्या (मागी) विवाह' गरेर दुई भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ (बराल मगर, २०११, पृ. ६६)। बाह्रमगरातका मगरहरूमा प्रचलित विवाह प्रणालीलाई निम्न उपशीर्षकमा विभाजन गरी वर्णन गर्न सकिन्छ।

लगन्या (मागी) विवाह

लगन्या विवाहलाई मागीविवाह पनि भनिन्छ। बाह्र मगरात क्षेत्रमा कुनैकुनै मगरहरूमा छोरी मरेको जन्मने अथवा जन्मे पनि धेरै नबाँच्ने भएमा त्यसपछि जन्मिएको छोरीको न्वारानमा आफ्नो भान्जालाई धागो बाँधिदिन लगाउँछन्। त्यसरी धागो बाँधिदिएका भाज्जा हुँदाहुँदै मामाको छोरीले अरूसँग वैवाहिक सम्बन्ध कायम गरेमा विवाहित छोरीले भाज्जालाई जारी तिर्नुपर्ने परम्परा रहेको पाइन्छ। यदि उक्त केटी विवाह गर्ने केटाले जारी तिर्न इन्कार गरेमा छोरीको तर्फबाट मामाले नै जारी तिरिदिनु पर्ने प्रचलन रहेको छ (घर्ती क्षेत्री, २०६७, पृ. १४०)।

बाह्रमगरातका मगर समुदायमा मागी विवाह गर्दा केटा पक्षले काठको ठेकीमा दही सगुनको रूपमा लिएर केटीको घरमा जान्छन्। यदि केटी पक्षले विवाहको प्रस्ताव स्वीकार गरेमा केटा पक्षले लगेको दही स्वीकार गरेर लिन्छन। तर यदि केटी पक्षले केटा पक्षको विवाह प्रस्ताव स्वीकार नगरेमा केटा पक्षले

लगेको दही लिँदैनन । केटी पक्षले ठेकी खाँदा केटीको स्वीकृती लिएको छ भने विवाह प्रक्रिया सहज ढङ्गले अगाडि बढ्दछ । यदि केटी पक्षले केटीको स्वीकृति नलिई ठेकी खाएमा अथवा केटीले केटा मन नपारेमा ठेकी खाएपछि पनि विवाहको प्रक्रिया रोकिन सक्तछ (बुडा मगर, २०७०, पृ.२३१-२५८) । केटी पक्षले केटा पक्षको विवाहको प्रस्ताव स्वीकार गरेमा र लगेको ठेकीको दही खाएमा केटी पक्षले केटा पक्षलाई अर्को दिन घरमा बोलाउँदछन । निर्धारित दिनमा केटाको बुवा, मावली र लमी (ज्वाइ चला) केटीको घरमा जान्छन । अनि दुवै पक्षबिच कुराकानी गरी विवाहको दिन तोकिन्छ । त्यस्तै विवाहको दिन केटा पक्षले केटी पक्षकोमा लानुपर्ने 'पाहुरपात' को समेत निर्धारण गर्ने गरिन्छ । कुनैकुनै ठाउँमा विवाहको दिन निर्धारण गर्ने दिनमा नै केटा पक्षले 'पाहुरपात' लाने र केटी पक्षले उक्त 'पाहुरपात' खाने प्रचलन रहेको हुन्छ (बुडा मगर, २०७०, पृ. २३१-२५८) ।

ओडन्या (प्रेम) विवाह

बाह्र मगरात क्षेत्रका मगर समुदायमा ओडन्या (प्रेम) विवाहको पनि प्रचलन रहेको हुन्छ । प्रेमविवाह गर्दा केटा पक्ष केटीलाई माग्न केटी पक्षको घरमा जाँदैनन् तथा केटाले केटी पक्षको स्वीकृति विना नै केटीलाई भगाएर आफ्नो घरमा लैजान्छन् । त्यसपछि केटीलाई केटाको घरमा भित्र्याइन्छ । त्यसैगरी दुलही भित्र्याउने क्रममा कुखुराको भाले काट्ने प्रचलन रहेको हुन्छ । नातेदार र आफन्तहरूबाट दुलाहादुलहीलाई टीका लगाएर ढोगभेट गर्ने चलन रहेको छ । त्यस्तै दुलाहा पक्षले भोजभतेर गर्ने चलन हुन्छ । परम्परागत रूपमा केटा पक्षले केटी पक्षको अनुमति विना केटी भगाएर लगेमा केटा पक्षले रोटी, रक्सी, जाँड, दही, अचार आदी सगुनका रूपमा लगेर दुलहीको घरमा विवाहको जानकारी गराउन र विवाहको दिन निर्धारण गर्न जाने चलन हुन्छ । केटी पक्षले सगुन स्वीकार गरेमा विवाहको प्रक्रिया अगाडि बढ्छ । तर अस्वीकार गरेमा विवाहको थप प्रक्रिया अगाडि बढ्दैन ।

लतार्ने/चोरी विवाह

हाटबजार मेलापात तथा चाडवाडमा आफूलाई मन परेको केटीलाई जबर्जस्ती तानेर विवाह गर्ने प्रचलनलाई लतार्ने विवाह वा चोरी विवाह भनिन्छ । यसरी चोरी विवाह गरेको अवस्थामा केटीको चित्त बुभेन भने केटीले केटालाई छाडेर फर्कन वा केटीको परिवारले फर्काएर लैजाने चलन छ । तर सामान्यतया यस्तो अवस्थामा विवाह प्रक्रिया अगाडि बढाइन्छ । लतार्ने वा चोरी विवाहको प्रचलन हाल घट्दै गएको पाइन्छ (शिवाकोटी, २०७५, पृ.२२५) ।

जारीविवाह

बाह्र मगरात क्षेत्रका मगर समुदायमा यदि कुनै पुरुषले विवाहिता महिलालाई विवाह गरेमा उक्त महिलाको अधिल्लो श्रीमानलाई जारी तिर्नुपर्दथ्यो । त्यसरी जारी तिरेर गरिएको विवाहलाई जारीविवाह भनिन्थ्यो । यदि जारले साधुलाई जारी नतिरेसम्म विवाहको प्रक्रिया अगाडी बढाउन मिल्दैनथ्यो । जारीस्वरूप निर्धारण गरिने नगद र जिन्सी जार र साधु दुवै पक्षका आफन्तहरू कचहरी बसी गाउँका प्रमुखले निर्धारण गर्दथे ।

सारीविवाह

बाह्रमगरातका मगरहरूमा महिलाले दोस्रो लोग्ने छाडेर (जारीविवाह गरिसकेपछि पनि) अर्को विवाह गर्न सक्दछन् । त्यस्तो विवाहलाई सारीविवाह भनिन्छ । यसप्रकारले जारी तिरेर ल्याइएको श्रीमतीले अर्को विवाह गरेमा सारीविवाहमा रूपान्तरण हुन्छ । कुनै महिलाले सारीविवाह गरेपछि फेरि अर्को विवाह गरेमा त्यसलाई पुड्दी भनिन्छ । मगर समुदायमा पुड्दी विवाहलाई राम्रो दृष्टिले हेरेको पाइँदैन (घर्ती क्षेत्री, २०६७, पृ.१४९) ।

बाह्रमगरात क्षेत्रको विवाह संस्कारमा परम्परागत रूपमा पितृसत्तात्मक प्रभावले महिलाहरूको निर्णायक भूमिका कम हुने गर्दथ्यो । तर समय क्रमअनुसार विवाह

गर्ने केटी र केटाको आमाको समेत निर्णायक भूमिका रहने गरेको पाइन्छ। बाह्रमगरात क्षेत्रमा मगर महिलाले हिन्दु संस्कारअनुसार विवाहमा सिन्दुर हाल्ने, जग्गे राख्ने र गोडाको पानी खाने प्रचलन रहेको पाइन्छ (शिवाकोटी, २०७५, पृ. २४२)।

बाह्रमगरात क्षेत्रमा परम्परागत रूपमा हुने गरी विवाहमा केटी भगाएर लगेको ३ दिनभित्र केटाको घरबाट रोटी, रक्सी, दही र भातीको जाँडसहित सगुन लिएर केटीको घरमा मञ्जुरी लिनका लागि केटीको घरमा जानुपर्थ्यो। अहिले प्रायः केटाकेटीका आमाबुबाले प्रायः केटाकेटीको निर्णयलाई स्वीकार गर्ने भएकाले ३ दिनभित्र केटीको घरमा सोधनी गर्न जाने प्रचलन हराउँदै गएको पाइन्छ (थापा, २०७८, पृ. २०७-३२०)। बाह्रमगरात क्षेत्रमा कसैकसैले आफ्नो दाजुको शेषपछि भाउजूसँग विवाह गर्ने प्रचलन रहेकोमा हाल त्यो प्रचलन पाइँदैन (शिवाकोटी, २०७५, पृ. २१५)।

अठारमगरात क्षेत्रका मगरहरूको विवाह संस्कार

मध्यकालीन नेपालका बाईसी र चौबिसे राज्यहरूमध्ये मर्स्याङ्दीदेखि प्युठानसम्मको भूभागमा फैलिएका राज्यहरूलाई चौबिसे राज्य र सो भूक्षेत्रलाई बाह्रमगरात वा गण्डकी प्रदेश र प्युठानदेखि पश्चिम हुम्लासम्मको भूभागलाई अठारमगरात अथवा बाईसी राज्य नामाकरण गरेको पाइन्छ। मगर राज्यहरूको सङ्घ्याका आधारमा बाह्रमगरात तथा अठारमगरात नामकरण गरिएको तर्क राख्ने अध्येयताहरूले बाह्रमगरातको बाह्रओटा राज्य उल्लेख गरे पनि अठारमगरातमा कुनकुन अठार राज्य भनी उल्लेख गरिएको पाइँदैन। तर अठारमगरात क्षेत्रमा रुकुम तकसेराका चारगाउँ, रोल्पाको जङ्कोट, सुलिचौर, थवाङ, जिनावाङ, जलजले, सल्यानको रोल्पागाउँ, जाजरकोटको पैँक र दैलेखको रानी मत्ता बालुवाटार, प्युठानको फुङ्वाङ, कोर्चावाङ, बागलुङको हिल, तारा, निसीभुजी, भुजेल गाउँ, ढोरपाटन आदि ठाउँ पर्छन् (श्रीस, २०७३, पृ. ९४)। अठार मगरातका मगरहरूको वैवाहिक संस्कारका

चरण र प्रक्रियाहरूलाई निम्नअनुसार वर्णन गर्न सकिन्छ।

बेहुली भित्र्याउने

अठार मगरातमा बसोबास गर्ने मगर समुदायमा बेहुलाले बेहुलीलाई आफ्नो घरमा ल्याएपछि आफ्नो घरमा भित्र्याउने संस्कार पूरा नहुँदासम्म बेहुलाबेहुली नजिकको छिमेकीको घरमा बस्ने प्रचलन हुन्छ। जैसीलाई उचित साइत हेराएर बेहुलातिरको नजिकको आफन्तहरूबाट टीकाटालो गरी बेहुलाको घरभित्र भित्र्याइन्छ। यसरी भित्र्याउने क्रममा कन्या केटीले बेहुलीतिर पानीले भरिएको गाग्रो ढोका नजिक राखिदिने चलन छ। त्यसपछि बेहुलीले उक्त पानीले भरिएको गाग्रो लिएर बेहुलाको घरमा पस्छिन्। त्यो समयमा बन्दुक पड्काउने प्रचलन रहिआएको छ (मगर, २०७७, पृ. ५४)।

टीकाटालो गर्ने

बेहुलाबेहुलीले टीका ग्रहण गर्नु अठारमगरातका मगरहरूको वैवाहिक संस्कारमध्ये एक मानिन्छ। त्यसरी नवविवाहित बेहुलाबेहुलीले आफन्तबाट टीका ग्रहण गरेपछि बेहुलाबेहुलीले वैधता प्राप्त गरेको मानिन्छ। सुरुमा बेहुलाबेहुलीले धुप, पाति र ध्वजा घरको धुरी खाँबोमा बाँध्ने प्रचलन हुन्छ। त्यसैगरी उक्त धुरीखाँबोमा दही र चामल मुछेको सेतो टीका बेहुलीले लगाउने चलन छ। त्यसपछि बेहुला र बेहुलीले एक अर्कालाई तीनतीन पटक टीका लगाइदिन्छन्। त्यसपछि बेहुला-बेहुलीलाई नजिकका आफन्तहरूले टीकाटालो गरिदिन्छन् र ढोगभेट चल्छ। त्यसपछि कुखुराको भाले काटिन्छ र बातरा हेर्ने संस्कार गरिन्छ। उपलब्धताअनुसार बोका वा राँगो पनि काटिन्छ। त्यसरी काटिएका पशुपक्षीका दाहिने खुट्टा बेहुलीतर्फ गरिने 'चोरकोर्या' संस्कारको लागि छुट्याइन्छ।

चोरकोर्या वा स्वरकोर्या

चोरकोर्या अठारमगरातका मगरहरूको विवाह संस्कारमा गरिने एक संस्कार हो। बेहुलातर्फ वैवाहिक

संस्कार सकिएको जानकारी दिन बेहुलीको माइतीतर्फ जाँदा बेहुली भित्र्याउने संस्कारको क्रममा काटेर छुट्याइएको राँगो वा बोकाको दाहिने खुट्टा लिएर जाने संस्कारलाई चोरकोर्या भनिन्छ। उक्त दिन विवाहको दिन निर्धारणसमेत गरिन्छ। विवाहलाई माइती पस्न जाने वा जन्त जाने वा पाइला फर्काउने पनि भनिन्छ। त्यसै दिनमा बेहुलीतर्फ बाट दन्डमुख निर्धारण गर्ने र विवाहको दिन निर्धारण समेत गरिन्छ। सो दिन बेहुलाका तर्फबाट रक्सी र रोटीसमेत बेहुलीको घरमा लैजाने चलन हुन्छ (मगर, २०७७, पृ. ५५-५६)।

जन्ती जाने

अठारमगरात क्षेत्रका मगरहरूमा बेहुली पक्षले तोकेको दिनमा बेहुली पक्षले तोकेको दन्डमुख लिएर जन्त जाने वा माइत पस्ने प्रचलन रहेको छ। जन्ती जाने संस्कार अठार मगरातका मगरहरूको विवाहको अन्तिम संस्कार मानिन्छ। सो अवसरमा दुलही पक्षका नजिकका नातेदारहरूसँग दुलाहाको परिचय गराउने, साइनो फेर्ने र ढोगभेट गरिन्छ (मगर, २०७७, पृ. ५६)। अठारमगरातका मगरहरू जन्ती जाँदा दमाहा, ट्याम्को, भोकार, छेमल, सहनाइसहितका बाजागाजासहित नाचगान गर्ने गर्छन्। सो क्रममा गुह्रुं, मकै, कोदो आदि समावेश भएको खाजा बेहुलीको कुमारी बहिनीले जन्तीहरूलाई बाँडिदिने चलन छ। उक्त खाजा डढ्यो भने विवाहित बेहुलाबेहुलीबाट जन्मिने नवजात शिशु कालो वर्णका हुने जनविश्वास रहेको पाइन्छ। जन्ती जानु अगाडि केटाकेटीहरूले खाजा खान्छन्। केटाकेटीहरूलाई खाजासँगै धुपबत्तीसहित रुमाल, टोपी र खास्टो दिने गरिन्छ। ती केटाकेटीहरू कसैले नदेखे ठाउँमा बस्छन्। त्यसैगरी बेहुलाबेहुलीले खाजामा पैसा राखिदिने गर्छन्। जन्ती जाने दिन माइती पक्षको मागअनुसार रक्सी र रोटी लैजाने चलन हुन्छ। यदि माइती पक्षले भनेबमोजिम सगुन नलगेमा बेहुला पक्षलाई जरिवाना तिराइन्छ। वैवाहिक संस्कारमा माइती पक्षलाई भोजभतेर गर्दा

आर्थिक भार कम होस् भनी केटातिरबाट जन्ती जाने दिन रक्सी, रोटी, मासुलगायत सामग्री सम्मिलित सगुन लैजाने प्रचलन हुन्छ। बेहुला पक्षले कम्तीमा ५ धानी रक्सी, ५०० रोटी आमा खान्क, बाबु खान्क, भाइ पोका, भान्सेरी पोका, पागो, माघो आदिको लागि लैजानुपर्छ। ढोगभेटको क्रममा बेहुलीको आमालाई बेहुला पक्षले खेउबे (सारी, ब्लाउज र गुन्यु चोली) दिएर सम्मान गर्नुपर्दछ। त्यसैगरी बेहुलाको बुवालालाई पैसा दिएर सम्मान गर्नुपर्छ। बेहुली पक्षकोमा ढोगभेट गर्दा पहिले बेहुलीले ढोगभेट गरेपछि बेहुलाले मामा, माइजू, जेठान दिदी, साढु दाइ, भाउजू आदिलाई क्रमशः ढोगभेट गर्नुपर्छ। जन्ती जाँदा बेहुला पक्ष एक रात बेहुलीको घरमा बस्नुपर्दछ। बेहुली लिएर जन्ती फर्कादा बेहुली पक्षले खँडकुला, तामाको गाग्री, काँसको थाली आदि छोरी ज्वाँइलाई दाइजोको रूपमा दिनुपर्ने प्रचलन छ (मगर, २०७७, पृ. ५७-५८)।

अठारमगरात क्षेत्रमा छोरीको विवाह गर्ने आदि घरायसी निर्णय गर्न महिलाको निर्णायक भूमिका रहेको पाइन्छ (शिवाकोटी, २०७५, पृ. २४५)। अठार मगरात क्षेत्रको कुनैकुनै ठाउँमा अविवाहित महिलाहरू पर्व वा उत्सवमा रोधीघर गएर नाचगान गर्दा प्रेम सम्बन्ध स्थापित गरी वैवाहिक सम्बन्ध कायम गरेको पाइन्छ। कुनैकुनै विवाहिता महिलाले समेत रोदी घरबाट दोस्रो विवाह गरेको पाइन्छ (शिवाकोटी, २०७५, पृ. २५०-२५१)।

अठारमगरात क्षेत्रमा चोरीविवाह क्रमिक रूपमा कम हुँदै गएको पाइन्छ। त्यसैगरी परम्परागत रूपमा अविवाहित देवरले भाउजू विवाह गर्ने तथा विवाहित पुरुषले साली विवाह गर्ने चलन रहेकोमा हाल उक्त प्रचलन हट्टै गएको पाइन्छ। त्यसैगरी परम्परागत रूपमा अठारमगरात क्षेत्रमा पुरुषहरूले एकभन्दा धेरै पत्नी विवाह गर्ने प्रचलन रहेकोमा हाल क्रमशः घट्टै गएको छ। यसैगरी अठारमगरातका मगरहरूमा जारी विवाह पनि घट्टै गएको छ (मगर, २०७७, पृ. ६०-६१)।

काइके क्षेत्रका मगरहरूको विवाह संस्कार

काइके क्षेत्रका मगरहरूमा धेरैजसो मागीविवाह प्रचलनमा रहेको पाइन्छ। तर काइके क्षेत्रका मगरहरूमा जारीविवाहको चलन पनि रहेको पाइन्छ। मागीविवाहमा केटा र केटीको विवाहका लागि सहमति जरुरी हुन्छ। तर त्यो क्षेत्रका मगरहरूमा भागीविवाह पनि अभ्यासमा रहेको पाइन्छ। काइके क्षेत्रका मगरहरू बुद्ध धर्मका अनुयायी भए पनि उनीहरूमा हिन्दु धर्मको प्रभाव रहेको देखिन्छ। पछिल्लो कालमा काइके क्षेत्रका मगरहरूमा प्रेमविवाह बढ्दै गएको देखिन्छ। काइके क्षेत्रका मगरहरूले वैशाख, असार, भाद्र, असोज, मङ्सिर, माघ, र फाल्गुन महिनामा विवाह संस्कार गर्ने गर्छन् (शिवाकोटी, २०१८, पृ. २१८)। काइके क्षेत्रका मगरहरूमा केटाको तर्फबाट लमीले विवाहको प्रस्तावसहित सगुन लगेर केटीको घरमा जाने प्रचलन हुन्छ।

केटा पक्षको लमी (कलिया) ले लगेको सगुन केटी पक्षलाई प्रदान गरेपछि केटा र केटीको विवाह निर्धारण हुन्छ। विवाहको दिनमा बेहुला पक्षका केही केटाहरूलाई बेहुलीको घरमा बोलाइन्छ। बेहुलाको घरमा जाँदा बिजोर सङ्घ्याका केटाहरूले बेहुलाको तर्फबाट तरुल र मह मिसिएको खानेकुरा लैजान्छन्। उक्त खानेकुरालाई सगुन भनिन्छ र सगुनको दस्तुर तिरिन्छ। त्यसपछि केटीलाई सगुन खान दिइन्छ। त्यसपछि केटीलाई केटीको घरमा लगिन्छ। त्यसपछि केटीलाई केटाको घरको ढोकामा स्वागत गरिन्छ (शिवाकोटी, २०१८, पृ. २१८)।

बेहुलाको घरको ढोकाको सङ्घारमा कुखुराको भाले काटिन्छ। पानी भरिएको गाग्रो घरको आँगनमा राखिन्छ। बेहुलीले उक्त भरिएको गाग्रो लिई अभिषेक गर्ने प्रचलन हुन्छ। पानीले भरिएको गाग्रो ढोकाको दायाँ र बायाँ राखिन्छ। तामाको भाँडोमा गहुँ र पैसा राखेर त्यो भाँडो आँगनमा राखिन्छ। त्यसपछि बेहुली घरभित्र बेहुलो प्रवेश गर्ने चलन छ। बेहुलीले सारी र खास्टो ओढ्ने र बेहुलाले दौरा सुरुवाल र टाउकोमा

सेतो कपडाको पगरी बाँध्ने चलन छ। सोही समयमा बन्दुक पड्काउने चलन छ। अर्को दिन बिहान बोका काटिन्छ र खानेकुराका अन्य परिकारहरू बनाइन्छ (शिवाकोटी, २०१८, पृ. २१८)।

बिहेभोजको दिनमा बेहुली पक्षका केही व्यक्ति लट्टी लिएर बेहुलाको घरमा आउँछन्। ती बेहुली पक्षका व्यक्तिलाई छुट्टै कोठामा राख्ने चलन छ। तिनीहरूलाई काँसको भाँडोमा रक्सी र खानाका परिकार दिई स्वागत सत्कार गर्ने चलन छ। बाजागाजा बजाएर दर्जाहरू नाच्ने चलन छ। वैवाहिक समारोहमा नजिकका नातेदारहरूले कुखुराको पोथी लिएर आउँछन्। तिनीहरूमध्ये महिलालाई बेहुला पक्षबाट सारी, ब्लाउज र पछ्यौरी दिइन्छ। विवाह पार्टी तीन दिनसम्म गरिन्छ। विवाहको तेस्रो दिनमा बेहुलीलाई धारामा पानी ल्याउन पठाइन्छ। त्यसरी बेहुलीले पानी ल्याएपछि बेहुलीलाई बेहुला पक्षले बुहारीको रूपमा मान्यता दिन्छन्।

काइके मगर समुदायमा पनि अविवाहित महिला पुरुषहरूले प्रेमविवाह गर्ने छुट छ। त्यसैगरी कुनैकुनै युवायुवतीहरूले मेला, पर्व, उत्सवहरूमा दोहरी गीतमा विवाहको सर्त राखी केटी पक्ष हारेमा जित्ने पक्षका केटासँग वैवाहिक सम्बन्ध कायम गर्ने प्रचलन पाइन्छ। काइके मगर समुदायमा आफ्नो छोराछोरीको विवाहको निर्णय गर्ने अधिकार पनि महिलामा निहित रहेको पाइन्छ।

काइके मगरातको मगरहरूमा परम्परागत रूपमा मागी विवाह प्रचलन रहेकोमा अहिले प्रेमविवाहको चलन बढेकाले परम्परागत विवाहपद्धति र संस्कार परिमार्जित हुँदै गएको छ। परम्परागत रूपमा मामाको छोरी विवाह गर्ने प्रचलन रहेको मगर समुदायमा आफ्ना सन्ततिहरूमा वंशाणुगत असर पर्ने अवधारणाको विकास, ग्रामीण क्षेत्रबाट सहरी क्षेत्रतिर बसाइँसराइको बढ्दो क्रम, नयाँ पुस्तामा सामाजिक सञ्जालको बढ्दो असर र विश्वव्यापीकरणको कारणले मामाको छोरीसँग विवाह गर्ने प्रचलन घट्दै गइरहेको पाइन्छ (Budhathoki, 2024, pp. 37-50)।

निष्कर्ष

बाह्यमगरात प्रेमविवाह गर्दा बेहुलीलाई बेहुलाको घरमा लैजाने र ढोगभेट गर्ने प्रचलन रहेको हुन्छ। यो क्षेत्रका मगरहरूमा हिन्दु संस्कृतिअनुसार ब्राह्मण पुजारी बोलाएर सिन्दूर र पोते लगाएर पनि विवाह गर्ने प्रचलन रहेको छ। मगर जातिको विवाहमा ढोगभेट गर्दा बेहुलीको घरतिर दहीको ठेकी लगेर जाने चलन छ। त्यसैगरी बेहुलीलाई बेहुलाको घरमा प्रवेश गर्दा ढोका या आँगनमा भाले काट्ने चलन रहेको हुन्छ। यो क्षेत्रका मगरहरूको विवाहसम्पन्न गर्दा बेहुलाबेहुली र बेहुलाबेहुलीतिरको अभिभावकबिच समन्वयकर्ताको रूपमा लमीको भूमिका ज्वाँइचेला या भान्जाले निर्वाह गर्ने चलन हुन्छ। अठारमगरात क्षेत्रका मगरहरूको वैवाहिक अभ्यासमा प्रेमविवाह र मागीविवाह दुवै प्रचलनमा रहेका छन्। यो क्षेत्रमा बेहुलीबेहुलाको घरमा प्रवेश गर्दा दुबो र पाती फूल चढाउने प्रचलन रहेको

हुन्छ। त्यस्तै दुलही भित्र्याउने क्रममा दुलाहादुलहीलाई तीनका अभिभावक, नातागोता र इष्टमित्रहरूले टीका लगाइदिने गर्छन। त्यसैगरी दुलही भित्र्याउने अवसरमा उपस्थित नातेदार र इष्टमित्रसहित सबै जना भोजभतेरमा सामेल हुने चलन छ। बेहुली भित्र्याउँदा दही खुवाउने चलन छ। काइके मगरात क्षेत्रका पर्ने मगरहरूमा मामाको छोरी र फुपूको छोराबिच विवाह गर्ने प्रचलन रहेको छ। केटी माग्न जाँदा बिजोर सङ्घ्याका केटाहरू पैसा र मह बोकेर केटीको घरमा जाने गर्दछन। केटीले केटातिरबाट लगिएका खाने कुरा खाएपछि बेहुलीलाई बेहुलाको घर लैजाने चलन छ। बेहुलीदुलाहाको घरमा प्रवेश गर्दा बेहुलाको घरको ढोकानेर कुखुरा काटिन्छ। बेहुलीले पानी रहेको अम्खोरामा हात राखी आँलामा पानी निकालेर आफ्नो मुखमा केही थोपा राख्ने चलन छ। विवाह समारोह तीन दिनसम्म चल्यो।

सन्दर्भ सामाग्रीहरू

- खत्री, प्रेम कुमार (सं) (२०७८). *नेपालका जातीय सामाजिक संस्कार. काठमाडौँ* : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान।
- घर्ती क्षेत्री, सूर्यबहादुर (२०६७). 'पाल्पाको मगर संस्कृति'. अप्रकाशित विद्यावारिधी शोधपत्र. इतिहास केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय।
- पुन, सुरेश (२०७४). 'छन्त्याल समुदायको विवाह संस्कारमा आएका परिवर्तनहरू'. अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र. त्रिवि. पृथ्वी नारायण क्याम्पस पोखरा।
- बम, डम्बर (२०७९). 'विवाह एक पवित्र सम्बन्ध'. *नवीन सन्देश* मासिक, १६(५)।
- बराल मगर, केशरजङ्ग (२०६८). *पाल्पा, स्याङ्जा र तनहुँका मगरहरूको संस्कृति*. अस्मिता बुक पब्लिसर्स एण्ड डिस्ट्रीब्युटर्स प्रा. लि।
- बराल, ईश्वर (२०७७ मंसिर २३). 'वैवाहिक संस्कारका नियमहरू'. *अन्नपूर्ण पोस्ट* दैनिक. पृ. ४।
- बुडामगर, हर्षबहादुर (२०७०). 'मगरहरूको सामाजिक संस्कार'. (सं. प्रेम खत्री) *नेपालका जातीय संस्कार*. खण्ड एक. नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान।
- बिष्ट, डोरबहादुर (२०६४). *सबै जातको फूलबारी*. ललितपुर : साभा प्रकाशन।
- भट्टचन, कृष्णबहादुर (२०७४). 'विवाहको बदलिदो स्वरूप'. *नागरिक परिवार*. १(१०)।
- मगर, जे.आर. (२०७७). *रोल्पा, रुकुम र बागलुङका मगरहरूको भाषा, साहित्य र संस्कृति*. समृद्ध रोल्पा फाउण्डेशन।
- योगी, नरहरिनाथ (२०७८). *श्रीमगरगुरुङ वंशावली*. श्रीबुहद आध्यात्मिक परिषद योगी नरहरिनाथ स्मृति पुस्तकालय तथा सङ्ग्रहालय एवम् अध्ययन केन्द्र।
- शर्मा, जनकलाल (२०७७). *हाम्रो समाज : एक अध्ययन*. ललितपुर : साभा प्रकाशन।
- श्रीस, धर्मप्रसाद (२०७१). *मगराती संस्कृति* (ऐतिहासिक पृष्ठभूमि). ललितपुर : मगर प्राज्ञिक समूह, नेपाल।
- श्रीस मगर, मीन (२०७४). *बुद्ध, बौद्ध दर्शन, बौद्ध सम्पदाहरू र मगर जातिको संस्कार विधि*. मगर अध्ययन केन्द्र।
- श्रीस, मीन बहादुर (२०७३). 'गल्कोट खुवा क्षेत्रको मगर जातिको इतिहास, संस्कृति र समाजको अध्ययन'. (प्रकाशित विद्यावारिधी शोधप्रबन्ध), समाजशास्त्र विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय।

- श्रीस मगर, मिन (२०७५). *मगर जातिको इतिहास*. हडकड : मगर सङ्घ ।
- शिवाकोटी, गोपाल (२०६७). पैरवी राजनैतिक शब्दकोश, पैरवी प्रकाशन ।
- शिवाकोटी, गोपाल (२०७५). *मगर जाति*. काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन ।
- Budhathoki, H. (2023). 'Migration and Marriage Rituals of Bharseli Magars of Kathmandu Valley' (Unpublished Master's Degree's Thesis), Department of Sociology and Rural Development, Prithvi Narayan Campus, Tribhuvan University.
- Budhathoki, H. (2024). 'Impact of Migration in Marriage Rituals of Bharseli Magars of Kathmandu Valley'. *Patan Prospective Journal*, 4 (1), Democratic Professor's Association, Nepal (DEPAN).
- Hitchcock J. T. (1960). *The Magars of Banyan Hill*. Holt Rinehart and Minston.
- Kirkpatrick (2021). *An Account of the Kingdom of Nepal*. Educational Publishing House.
- Majupuria, I. (2009). 'Marriage Customs in Nepal'. (Traditions and Wedding Ceremonies among Various Nepalese Ethnic Groups). M. Devi.
- Shepherd, G. (1982). *Life Among the Magars*. Sahayogi Press.
- Vensittart, E. (1886). *Notes on Nepal*. Office of the Superintendent of Government Printing.